

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.68>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКУ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Попович Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

*«Морально прекрасною називають людину досконалої гідності...
Адже про моральну красу говорять з приводу доброти:
морально прекрасним називають справедливу, мужню,
благородну і взагалі володіючу всіма добротою людини»
(Арістотель).*

Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади.

Вказується, у сучасний період колізійності правових норм, одним із засобів забезпечення виконання та додержання конституційних обов'язків виступають відповідальність та санкції норм чинного законодавства.

Відзначається, у сучасному світі, з бурхливим розвитком суспільства стає все більш необхідним та актуальним питання дотримання права і моралі. Саме тому слід приділити значну увагу розгляду, аналізу та дослідженню цих двох понять. На сьогодні право і мораль залежать один від одного. Норми моралі і права є найбільш поширеними і досить важливими для суспільства. Вони переплітаються у процесі соціального регулювання, їх вимоги немало у чому збігаються: що дозволяє або забороняє право, та заохочує або засуджує мораль. Взаємодія моралі і права в суспільстві – це дуже складний та різноманітний процес. Потужно впливаючи на мораль, право сприяє інтенсивному її втіленню у свідомості усіх членів суспільства, водночас під впливом моральних вимог право постійно удосконалює та підносить його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

Автор акцентує увагу на тому, що ставлення до прав й обов'язків в контексті правового статусу особи створює для етики та моралі досить складну проблему. З одного боку, теоретики фіксують такі якості моральних вимог як універсальність і високий рівень спільності. Етична теорія у сенсі ставлення до прав й обов'язків неминує використовувати як одну зі своїх підстав моральні уявлення «звичайну людину» чи «звичайний людський розум». Вона не може просто ігнорувати моральні інтуїції, хоча й може робити спроби дискредитувати якісь із них, особливо якщо вони суперечать основному масиву моральних переконань і не супроводжуються абсолютною впевненістю. Проте моральні обов'язки перед мають інший характер. Вони є невід'ємним компонентом нормативної системи загальнопоширеної моралі та мають для «звичайної людини» чи не аксіоматичний характер.

Ключові слова: правовий статус особи, обов'язок, співвідношення прав та обов'язків, мораль, етика.

Popovych T.P. The relationship between right and duty: moral and ethical principles.

It is indicated that, in the modern period of conflicting legal norms, one of the means of ensuring the implementation and observance of constitutional obligations is the responsibility and sanctions of the norms of the current legislation.

It is noted that in the modern world, with the rapid development of society, the issue of compliance with law and morality is becoming more and more necessary and relevant. That is why considerable attention should be paid to the consideration, analysis and research of these two concepts. Today, law and morality depend on each other. Norms of morality and law are the most widespread and quite important for society. They are intertwined in the process of social regulation, their demands coincide in many respects: what law allows

or prohibits, and morality encourages or condemns. The interaction of morality and law in society is a very complex and diverse process. Strongly influencing morality, law contributes to its intensive implementation in the minds of all members of society, at the same time, under the influence of moral requirements, law constantly improves and elevates its role as a social regulator of social relations.

The author emphasizes that the attitude to rights and duties in the context of a person's legal status creates a rather complex problem for ethics and morality. On the one hand, theorists fix such qualities of moral demands as universality and a high level of commonality. Ethical theory in the sense of attitude to rights and duties inevitably uses as one of its bases the moral ideas of «ordinary man» or «ordinary human mind». It cannot simply ignore moral intuitions, although it can make attempts to discredit some of them, especially if they contradict the main body of moral convictions and are not accompanied by absolute certainty. However, moral duties to have a different character. They are an integral component of the normative system of universal morality and have an almost axiomatic character for the «ordinary person».

Key words: legal status of a person, duty, ratio of rights and duties, morality, ethics.

Постановка проблеми. У сучасний період колізійності правових норм, одним із засобів забезпечення виконання та додержання конституційних обов'язків виступають відповідальність та санкції норм чинного законодавства. Як наголошується в науковій літературі, «найбільш суттєвим для обов'язків є відповідальність, яка є соціально-правовим фактором, чинником, який, з одного боку зв'язує зобов'язаного суб'єкта існуючим правопорядком, а з іншого – стимулює його активність, забезпечуючи неухильне виконання обов'язків» [1, с. 20].

При цьому, відповідальність – це загальний конституційний обов'язок добросовісно додержуватися та виконувати встановлені Основним Законом громадянські обов'язки та користуватися правами і свободами у повній відповідності з їх цільовим призначенням та юридичним змістом. Щодо конституційних обов'язків, то це матеріалізована юридична форма відповідальності особи, її конкретизації в найбільш важучих для суспільства сферах соціальної діяльності [2, с. 79].

Зміст правового становища людини визначають всі ті норми та регульовані ними відносини, що виникають між державою і людиною у зв'язку з її фактичним місцем у соціально-економічному, політичному та духовно-моральному житті нашого суспільства. Ці відносини дуже різноманітні, вони охоплюють найрізноманітніші аспекти життя й тому регулюються нормами не якоїсь однієї, а практично всіх галузей права. В той же час, особливу роль тут відіграють конституційні норми. Внаслідок свого загальнорегулятивного характеру вони окреслюють становище громадян не в якій-небудь одній сфері діяльності, а в основних її галузях. При цьому вони встановлюють лише найбільш істотні, корінні відносини між державою та її громадянами у зв'язку з їх місцем в управлінні громадськими та державними справами, залишаючи докладний регулювання таких відносин нормам інших галузей [3, с. 77].

Важливою і, по суті, завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина, що визначає основи відносин між особою і державою, є конституційні обов'язки людини та громадянина в Україні [4, с. 271]. Основним обов'язком держави відповідно до ст. 3 Конституції України є утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина [5], і, відповідно, створення ефективного конституційно-правового механізму забезпечення конституційних обов'язків людини і громадянина адже, як слушно наголошує професор В. Федоренко «обов'язки безпосередньо пов'язані з правами і свободами людини» [4, с. 271].

Слід відзначити, у сучасному світі, з бурхливим розвитком суспільства стає все більш необхідним та актуальним питання дотримання права і моралі. Саме тому слід приділити значну увагу розгляду, аналізу та дослідженню цих двох понять. На сьогодні право і мораль залежать один від одного. Норми моралі і права є найбільш поширеними і досить важливими для суспільства. Вони переплітаються у процесі соціального регулювання, їх вимоги немало у чому збігаються: що дозволяє або забороняє право, та заохочує або засуджує мораль. Взаємодія моралі і права в суспільстві – це дуже складний та різноманітний процес. Потужно впливаючи на мораль, право сприяє інтенсивному її втіленню у свідомості усіх членів суспільства, водночас під впливом моральних вимог право постійно удосконалює та підносить його роль як соціального регулятора суспільних відносин [6, с. 26-27].

Таким чином, вище окреслені питання співвідношення права та обов'язку є актуальними і з теоретичної точки зору. Їх дослідження є необхідним для розвитку доктрини філософії сучасного права.

Аналіз дослідження даної проблеми. Морально-етичні та правові проблеми розвитку сучасного суспільства досліджували провідні зарубіжні та вітчизняні науковці Й. Гессен, Д. Дьюї, Г. Кельзен,

Г. Маркузе, А. Пайк, В.Д. Бабкін, В.А. Бачинін, Д.М. Белов, С.В. Бобровник, М.В. Громовчук, С.Д. Гусарєв, А.П. Засєць, О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, М.І. Панов, О.В. Петришин, П.М. Рабінович та інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні права та обов'язку з точки зору моралі як найважливіших елементів людської культури, які завжди виступають у найтіснішій взаємодії.

Виклад матеріалу дослідження. Суспільство – це соціальна система, яка включає людей та їх об'єднання, у процесі взаємодії яких виникають відносини, що потребують упорядкування, яке здійснюється завдяки спеціальним регуляторам. Такими регуляторами є соціальні норми, а саме: релігійні, моральні, правові, політичні, економічні, корпоративні, звичаї тощо. Усі вони тісно взаємодіють між собою, але особливе місце серед них займають право і мораль. Вже багато століть філософи та правознавці досліджують взаємозв'язок моралі і права як головних соціально значущих регуляторів суспільних відносин, адже саме моральні і правові норми мають суттєвий вплив на суспільство, визначають напрям його розвитку [7, с. 143–146].

Мораль виникає ще у первісному суспільстві, коли люди починають замислюватись над такими поняттями, як добро, зло, справедливість, гідність, честь, милосердя. Мораль зароджується ще до поділу суспільства на класи, ще до виникнення інституту держави. Право виникає тоді, коли виникає суспільство і з'являється потреба в регулюванні суспільних відносин, узгодженні потреб окремих індивідів із потребами більшості. Воно виражає волю держави, правосвідомість народу та окремих соціальних груп. Право має чітку структуру і відповідне юридичне оформлення у державно-правових актах [8, с. 10].

Мораль як відносно автономний соціальний інститут не лише завжди впливала на соціальний інститут права, але й відчувала на собі зворотній вплив. Правова норма має бути морально виправданою. Правова система не може суперечити пануючій моральній системі. Але між нормами моралі і права можуть виникати конфлікти і суперечності, вирішення яких є важливою стороною процесу вдосконалення законодавства. Основними причинами суперечностей між нормами права і моралі є недосконалість окремих правових норм або їх відставання від потреб суспільного життя, випереджаючий характер морального розвитку (висування моральністю більш високих вимог до людської поведінки порівняно з правом), різниця в об'єктивних властивостях правових приписів і моральністю тощо. Оскільки норми права завжди складають єдину за своєю сутністю, змістом та соціальним призначенням систему. Стосовно моралі, то в суспільстві можуть існувати декілька систем моральних норм (особливо в умовах глобалізму та мультикультуралізму): етнічні, верстові, релігійні, професійних спільнот, минулих соціальних систем тощо. Мораль є більш гнучкою та динамічною системою соціальних норм, а право внаслідок набуття формального визначення змісту виступає як більш стабільне явище й за певних умов може бути консервативним (правова норма хоч і застаріла, але, якщо законодавець її не скасував, вона повинна виконуватись [9, с. 7]).

Однією з найважливіших характеристик моральних цінностей та вимог прийнято вважати їхню загальність, чи універсальність. Намагаючись відобразити її основні смисли, слід зазначити, що універсальність моральних цінностей, які виражаються у вимогах, проявляється у їх загальної адресованості, яка, своєю чергою, виявляється у двох формах моральної рівності: рівності всіх перед моральним законом і рівності всіх у первісному індивідуальну гідність. На рівні конкретних суджень і рішень повага до гідності кожної людини передбачає, що особа, яка керується моральними принципами, повинна проявляти неупередженість щодо всіх тих, хто має стосунки з наслідками її дії. Моральна вимога звернена до кожної людини, яка перебуває у будь-якій типовій морально значущій ситуації, і вона наказує однакове, невідбиркове ставлення до тих людей, які є метою морально мотивованої дії. Звичайно, в ході фактичного виконання обов'язку моральному суб'єкту доводиться віддавати перевагу одним реципієнтам допомоги та піклування перед іншими. Це визначається неможливістю надавати допомогу відразу всім людям, які її потребують, неможливістю пожертвувати часом або майном, а тим більше життям, відразу на користь усіх, чий втрати були б зменшені за допомогою такої жертви. Проте задля збереження неупередженої позиції критерієм вибору конкретного реципієнта повинні вважатися лише характеристики тієї ситуації, у якій реалізується моральний обов'язок. Такими характеристиками можуть бути різний ступінь невідкладності отримання допомоги, різна її ефективність в умовах, коли ресурси та можливості обмежені тощо. Але, у будь-якому разі, при цьому зберігається загальна нормативна посилка, відповідно до якої допомогу та турботу міг би отримати кожен, кого ця ситуація зробила пріоритетним реципієнтом. Таким чином, із твердження про те, що моральні вимоги носять універсальний характер (тобто загальноадресовані та виконуються неупереджено) можна вивести таке правило: не можна вибирати реципієнта допомоги та турботи, так само як і визначати гра-

дації в обсязі та змісті останніх, на основі тих уподобань та переваг, у яких кожен із нас занурений через індивідуального характеру існування та включеності до системи міжособистісних і міжгрупових відносин. Йдеться про сімейні, дружні, громадянські, комунальні, культурні зв'язки, які пов'язують людей між собою. Для вимог, які є заборонами, це правило набуває іншого вигляду: не можна нікого виключати з числа осіб, захищених від заподіяння шкоди, посилаючись на те, що щодо них відсутні згадані вище переваги. Подібне уявлення про специфіку моральних вимог часто відтворювалося і відтворюється в етичній думці [10, с. 23].

Зауважимо, що категорію обов'язку не варто розглядати сепаровано від категорії прав, оскільки особливо в контексті правового статусу мова йде про їхню єдність, що відображається у неможливості їх окремого функціонування та реалізації, а також однаковій цінності та значущості. Права та обов'язки взаємно доповнюються, правам завжди кореспондують ті чи інші обов'язки і саме завдяки цьому можлива повноцінна реалізація особи в суспільстві. Не дарма чітке нормативне закріплення ми визначили як першу ознаку обов'язку, оскільки на відміну від прав людини, які у значній кількості випадків можуть залишатися нормативно невизначеними, обов'язки завжди повинні мати конкретні правові межі, бути чітко та однозначно сформульованими у нормативних актах. Крім того, метою нормативної регламентації прав є забезпечення можливості для реалізації людини, її інтересів у суспільстві, а метою правової регламентації обов'язків – запобігання нанесенню шкоди інтересам інших людей, суспільству чи державі. Тобто, у даному випадку, нормативне закріплення обов'язків виконує превентивну функцію, завдяки якій шкода інтересам не повинна бути нанесена.

Отже, обов'язок – це об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утриматися від здійснення певних дій.

Обов'язок характеризується такими рисами:

1) на відміну від суб'єктивного права, юридичний обов'язок – це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;

2) обов'язок – це завжди певне обмеження прав людини. Людина повинна коритися певним правилам, щоб у здійсненні своїх прав і свобод не завдавати шкоди іншим людям. Необхідність установлення обов'язків прямо передбачається міжнародно-правовими документами [11, с. 33].

Так, наприклад, у ч. 3 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права йдеться, що право людини на вільне вираження свого погляду пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають установлюватися законом та бути необхідними:

а) для поважання прав і репутації інших осіб;

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

В свою чергу, стаття 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає заборону пропаганди війни, виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 4) допускається можливість обмеження в національному законодавстві прав, закріплених у пакті, але лише таких, що визначаються законом, і лише постільки, оскільки це є сумісним із природою зазначених прав, і тільки з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві; виконання обов'язку забезпечується спеціальним механізмом, який має держава. За невиконання обов'язку держава встановлює юридичну відповідальність.

В контексті вищевказаного, говорячи про співвідношення прав та обов'язків, хочемо зосередити увагу на прикладі питання штучного переривання вагітності. Так, сьогодні не вщухає дискусія щодо правомірності штучного переривання вагітності з огляду на всемірне визнання права людини на життя. Головне питання, яке обговорюється, пов'язане з тим, чи володіє зигота, ембріон і плід суб'єктивним правом на життя, а вагітна жінка кореспондує йому обов'язком, отже, із заборонаю абортів. Ці дискусії точаться крізь призму двох фундаментальних природних прав, а саме: права на життя та права на репродуктивний вибір як складової частини права на репродуктивне відтворення, а також їх співвідношення. Одним із головних каменів спотикання є норми, що закріплені в міжнародних актах і конституціях, про захист права людини на життя до її народження. Однак ці норми, на нашу думку, не є такими вже однозначними, як їх намагаються трактувати прихильники абсолютизації права на життя [13, с. 33].

Слід погодитися, жодне право людини не є безмежним. У даному разі йдеться про необхідність пошуку балансу між правом на життя потенційної дитини й відповідним обов'язком матері дитини та правом людини на репродуктивне відтворення через свободу репродуктивного вибору (курсив наш – П.Т.). Тобто, тут обов'язком дійсно являє собою, в першу чергу, моральні вимоги, адже норми моралі

передують правовим нормам, в свою чергу, правові вимоги закріплюються з урахуванням норм моралі¹. Ці права та обов'язки є фундаментальними, тобто такими, що базуються на основних природних потребах (продовження роду і самозбереження), у зв'язку із чим є рівнозначними. І нині цей баланс чітко простежується через поступове обмеження права на аборт, що пов'язано з терміном вагітності та розвитком плода, через встановлення державою сукупності умов (соціальних та медичних чинників), які можуть бути для цього підставою. Чим більший термін вагітності, тим менше залишається соціальних чинників для проведення абортів, а на пізніх строках він узагалі може здійснюватися тільки на підставі медичних показань [13, с. 34].

Отже, цілком поділяємо думку про те, що важливою умовою здійснення обов'язків є усвідомлення та використання у своїй діяльності основоположних ідей – принципів моралі, які є найбільш узагальненим вираженням вимог тієї чи іншої моралі. Моральні принципи становлять ядро моралі, визначають її соціально-історичну сутність, ідейну спрямованість. На відміну від норм моралі, які визначають тактику поведінки людини в конкретних життєвих ситуаціях, принципи моралі визначають узагальнену соціальну орієнтацію, стратегію поведінки, є своєрідною програмою діяльності. Моральні принципи об'єднують та систематизують всю моральну діяльність, є фактором її стабільності, визначають головну лінію поведінки людини в різноманітних життєвих ситуаціях.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що ставлення до прав й обов'язків в контексті правового статусу особи створює для етики та моралі досить складну проблему. З одного боку, теоретики фіксують такі якості моральних вимог як універсальність і високий рівень спільності. Етична теорія у сенсі ставлення до прав й обов'язків неминуче використовує як одну зі своїх підстав моральні уявлення «звичайну людину» чи «звичайний людський розум». Вона не може просто ігнорувати моральні інтуїції, хоча й може робити спроби дискредитувати якісь із них, особливо якщо вони суперечать основному масиву моральних переконань і не супроводжуються абсолютною впевненістю. Проте моральні обов'язки перед мають інший характер. Вони є невід'ємним компонентом нормативної системи загальнопоширеної моралі та мають для «звичайної людини» чи не аксіоматичний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоскурська О.В. Форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. *Адвокат*. 2009. № 1. С. 20–23.
2. Білоскурська О.В. Актуальні питання механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 78–82.
3. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 77–84.
4. Федоренко В.Л. Конституційне право України: *підруч.* К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254. *Відом. Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Хмелик М.С. Взаємодія права та моралі в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності*. Харків, 2017. С. 26-27.
7. Сідак Л.М., Метеджи Д.Ю. Мораль і право як головні регулятори суспільних відносин в системі національного виховання. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р.* / Нац. юрид. ун-т ім Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. 200 с.
8. Євхутич І.М. Мораль і право – взаємопов'язані і взаємопроникаючі системи регуляції суспільного життя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 1. 2012. С. 10–19.
9. Лозовой В.О. Мораль і право як регулятори діяльності й поведінки соціальних суб'єктів. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві: матеріали Всеукр.*

¹ За Л.І. Летнянчиним, концепція що визначає правову природу конституційних обов'язків як сукупність морально – правових вимог суспільства й держави до поведінки особи як морально – правовий зразок, еталон поведінки особи у певній сфері суспільних відносин, знаходиться в руслі сучасного підходу до дослідження широкого комплексу проблем конституційних обов'язків [12, с. 195].

- наук.-практ. конф.*, 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 7–10.
10. Профанов С.П. Генеза конституційних обов'язків людини і громадянина та еволюція їх конституційного регулювання в Україні, видавництво «Прогрес». Львів, 2008. 107 с.
 11. Орлов С.Д. Поняття конституційних обов'язків людини і громадянина та їх юридична природа. Видавництво «Експрес», Харків, 2008 рік. 173 с.
 12. Летнянчин Л.І. Еволюція конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 11: 36. наук. пр. Х.: Право, 2006. С. 194–207.
 13. Чечерський В.І. право на аборт у контексті положень про захист людського життя до народження. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск № 60. 2020. С. 33–36.
 14. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
 15. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310.
 16. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.